
Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 31 (2014)

Αιτίες της Κρίσης

Θεωρητική και πραγματική συμμετοχή των πολιτών στα πολιτειακά όργανα της αθήνας στο δεύτερο ήμισυ του 5ου αιώνα π.χ.

Ανδρέας Μήλιος

doi: [10.12681/sas.10300](https://doi.org/10.12681/sas.10300)

Copyright © 2016, Ανδρέας Μήλιος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μήλιος Α. (2016). Θεωρητική και πραγματική συμμετοχή των πολιτών στα πολιτειακά όργανα της αθήνας στο δεύτερο ήμισυ του 5ου αιώνα π.χ. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 31, 185-208. <https://doi.org/10.12681/sas.10300>

Ανδρέας Μήλιος*

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ
ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΑ ΟΡΓΑΝΑ
ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΗΜΙΣΥ
ΤΟΥ 5ου π.Χ. ΑΙΩΝΑ

Η αθηναϊκή δημοκρατία του δεύτερου μισού του 5ου αιώνα είναι αναμφισβήτητα το σημαντικότερο θέμα της ελληνικής κλασικής περιόδου που αποτέλεσε διαχρονικά και παγκοσμίως αντικείμενο μελέτης από λόγιους και ερευνητές. Πρόκειται για την πιο πρωτότυπη και συγχρόνως πιο λειτουργική μορφή δημοκρατίας, τον πυρήνα επάνω στον οποίο οικοδομήθηκαν οι σύγχρονες δημοκρατίες —οι οποίες παρότι δανείστηκαν πολλές ιδέες από την κυτταρική δομή της, ελάχιστα μπόρεσαν να την προσεγγίσουν λειτουργικά. Σκοπός του άρθρου είναι να εξετάσει και να καταδείξει την πραγματική σχέση μεταξύ της θεωρητικής δυνατότητας/ευχέρειας συμμετοχής των ελεύθερων πολιτών στα πολιτειακά όργανα της Αθήνας και της πραγματικής συμμετοχής τους σε αυτά. Μεθοδολογικά ο επιδιωκόμενος σκοπός επιτυγχάνεται με τον εντοπισμό και την εμπειριστατωμένη ανάλυση των παραγόντων εκείνων που επηρέαζαν σε καθοριστικό βαθμό την εν λόγω συμμετοχή. Η κριτική συστηματοποίηση των παραγόντων αυτών και η οπτική από την οποία εξετάζονται αποτελούν την κύρια συμβολή του άρθρου

---

* Διδάκτορας Φιλοσοφίας (Πολιτειολογία) του Πανεπιστημίου Johann W. Goethe της Φρανκφούρτης <andmilx@gmail.com>.

στον επιστημονικό διάλογο. Προκειμένου να διευκολυνθεί η κατανόηση της εν λόγω σχέσης, σκιαγραφούνται εν πρώτοις συνοπτικά η ιστορική εξέλιξη του θεσμού της άμεσης δημοκρατίας στην Αθήνα, το πλαίσιο λειτουργίας της και η μορφή έκφρασης της λαϊκής κυριαρχίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

ΕΙΝΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΚΤΟ ότι περί το 450 π.Χ. η τελειότερη μορφή άμεσης δημοκρατίας που υπήρξε ποτέ είχε φθάσει στο αποκορύφωμά της. Οι τέσσερις κοινωνικές ομάδες των πολιτών (πεντακοσιομέδιμνοι, τριακοσιομέδιμνοι, ζευγίτες και θήτες) είχαν δικαίωμα συμμετοχής σε όλα τα πολιτειακά συλλογικά όργανα της πόλης (Εκκλησία του Δήμου, Βουλή των 500, Ηλιαία), ενώ ήταν εκλόγιμοι και στα αξιώματα των εννέα αρχόντων μόνο το αξίωμα των στρατηγών παρέμεινε κλειστό στους μη εύπορους. Ο δε ολιγαρχικός θεσμός του Αρείου Πάγου, με τη μεταρρύθμιση του Εφιάλτη το 462 π.Χ., είχε ολοκληρωτικά αποδυναμωθεί και χάσει κάθε πολιτική εξουσία.

Παράλληλα και οι διαδικασίες συμμετοχής στα πολιτειακά όργανα είχαν ολοκληρωτικά εκδημοκρατισθεί, με αποτέλεσμα η πολιτική ισχύς των απλών πολιτών να έχει αυξηθεί σε βαθμό που καθόριζε τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Η κλήρωση εκ κληρωτών, που εφαρμοζόταν για την κατάληψη κάποιου δημόσιου αξιώματος, είχε αντικαταστήσει την κλήρωση εκ προκρίτων σε όλα τα αξιώματα. Οι εννέα άρχοντες και οι λοιποί αξιωματούχοι, οι πεντακόσιοι βουλευτές και οι έξι χιλιάδες δικαστές εκλέγονταν αποκλειστικά με κλήρωση από τους καταλόγους των δήμων, από έναν αριθμό πολιτών που είχαν προηγουμένως επιλεγεί (προκριθεί) και πάλι με κλήρωση. Η διαδικασία της κλήρωσης και ο περιορισμός εκλογής στο αξίωμα του βουλευτή όχι παραπάνω από δύο φορές στη διάρκεια της ζωής κάθε πολίτη είχαν ως αποτέλεσμα αφενός την κατάληψη σημαντικών αξιωμάτων από απλούς και μη προνομιούχους πολίτες, αφετέρου την εξασθένιση της ισχύος και της επιρροής της άρχουσας τάξης στη διαμόρφωση και καθοδήγηση της πολιτικής διαδικασίας (Ober 2003: 123).

Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλαν μια σειρά από παράγοντες οι κυριότεροι των οποίων είναι: οι κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις που είχαν λάβει χώρα τον προηγούμενο ενάμισι αιώνα (590-450 π.Χ.) —οι οποίες ξεκίνησαν από τον Σόλωνα και ολοκληρώθηκαν από τον Περικλή—, η ηγεμονία της Αθήνας που παγιώθηκε μετά τους νικητήριους περσικούς πολέμους, η αποσύνδεση της κατοχής ιδιοκτησίας από το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, η καθιέρωση της αντιμισθίας για τη συμμετοχή των πολιτών στα πολιτειακά όργανα της πόλης, η συνεισφορά των δούλων και των μετοίκων στην οικονομική ζωή, το μεγάλο διάστημα ειρήνης που ακολούθησε τους περσικούς πολέμους, η ύπαρξη της ξεχωριστής ηγετικής φυσιογνωμίας του Περικλή και τέλος το αίσθημα υπεροχής των Αθηναίων έναντι των άλλων Ελλήνων και η πεποίθηση ότι υπηρετούσαν το καλύτερο πολίτευμα της Ελλάδας.¹

Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η απόλυτη λαϊκή κυριαρχία. Με βάση τις αρμοδιότητες που είχαν πλέον τα θεσμοποημένα πολιτειακά όργανα, ο δήμος ήταν εκείνος που καθόριζε την εξωτερική πολιτική, αποφάσιζε για πόλεμο ή ειρήνη, διαμόρφωνε και ψήφιζε του νόμους, εξέλεγε τους στρατηγούς, εξέλεγε και ήλεγχε τους άρχοντες και τους αξιωματούχους και απέδιδε ως δικαστής δικαιοσύνη. Με άλλα λόγια το σώμα των ελεύθερων πολιτών ήταν ο απόλυτος φορέας των τριών εξουσιών: της εκτελεστικής, της νομοθετικής και της δικαστικής.

Η μορφή αυτή της άμεσης δημοκρατίας και συνακόλουθα της λαϊκής κυριαρχίας, που δεν αμφισβητείται από κανέναν, έχει διερευνηθεί διεξοδικά από τους σύγχρονους ερευνητές. Εκείνο που δεν έχει εξετασθεί επαρκώς είναι η σχέση μεταξύ της θεωρητικής δυνατότητας-ευχέρειας συμμετοχής των ελεύθερων πολιτών στα πολιτειακά όργανα και της πραγματικής συμμετοχής τους σε αυτά, καθώς και οι παράγοντες που επηρέαζαν σε καθοριστικό βαθμό τη συμμετοχή αυτή. Στους τελευταίους αυτούς παράγοντες θεωρούμε ότι, κατά κύριο λόγο, ανήκουν η φύση

1. Για τα δημοκρατικά πολιτεύματα των άλλων ελληνικών πόλεων βλ. Mosse 2008: 119-122, 175-212 και Welwei 1984: 70-286.

και ο ρόλος της αγροτικής και επαγγελματικής απασχόλησης των ελεύθερων πολιτών, η δυνατότητα μετακίνησης από την περιφέρεια στο άστυ, το κλίμα και οι καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν τους χειμερινούς μήνες, η αντιμισθία για συμμετοχή στα πολιτειακά όργανα, η δουλοκτησία και τέλος το πραγματικό ενδιαφέρον για τα πολιτικά δρώμενα και η διάθεση των πολιτών για συμμετοχή και προσφορά στα κοινά.

Προκειμένου να γίνει κατανοητή η εξέταση της προαναφερθείσας σχέσης, είναι απαραίτητο να δοθεί συνοπτικά το λειτουργικό πλαίσιο της άμεσης δημοκρατίας και η μορφή έκφρασης της λαϊκής κυριαρχίας κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο. Η μακρόχρονη εξελικτική πορεία εκδημοκρατισμού της Αθήνας, η οποία διήρκησε περισσότερο από ενάμισι αιώνες, ολοκληρώθηκε περί το 450 π.Χ. Μέχρι τις αρχές του 6ου π.Χ. αιώνα η αντιπαράθεση μεταξύ πλούτου και φτώχειας ήταν έντονη σε όλες τις ελληνικές πόλεις, συμπεριλαμβανομένης και της Αθήνας. Τη ροή των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων άλλαξαν με τις μεταρρυθμίσεις τους δύο διορατικοί άνδρες, ο Σόλων και ο Κλεισθένης.

Τα μέτρα του Σόλωνα (590 π.Χ.) αποτέλεσαν το πρώτο καθοριστικό βήμα προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης των κατώτερων στρωμάτων του σώματος των αθηναίων πολιτών από τους μέχρι τότε κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτικούς συσχετισμούς, καθόσον υπήρξαν καταλυτικά για τα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα και κυρίως για αυτό της ατομικής ελευθερίας. Ο Σόλων κατάργησε τα χρέη των αγροτών, επέτρεψε στους αθηναίους πολίτες που είχαν μεταναστεύσει λόγω αδυναμίας πληρωμής των χρεών τους να επιστρέψουν και απαγόρευσε τη σύναψη δανείων με σωματική εγγύηση. Επίσης διαίρεσε τους πολίτες με βάση το αγροτικό εισόδημα σε τέσσερις εισοδηματικές ομάδες (τους πεντακοσιομέδιμνους, τους τριακοσιομέδιμνους ή ιππείς, τους ζευγίτες και τους θήτες) και άνοιξε την πόρτα των ανώτατων αξιωμάτων στις δύο πρώτες. Τέλος δημιούργησε τα δύο πολιτειακά όργανα, τη Βουλή των Τετρακοσίων και την Ηλιαία, τα οποία στη συνέχεια εξελίχθηκαν σε βασικούς πυλώνες της άμεσης δημοκρατίας και σε προαγωγούς της λαϊκής

κυριαρχίας. Στις δύο κατώτερες εισοδηματικές ομάδες, αυτές των ζευγυτών και των θητών, έδωσε το δικαίωμα συμμετοχής στην Εκκλησία του Δήμου (Σακελλαρίου 2004: 107-126), μέτρο αρκετά προωθημένο για την εποχή, διότι ήδη τον 6ο π.Χ. αιώνα η Εκκλησία του Δήμου λειτουργούσε ως όργανο λήψης και επιβολής αποφάσεων που επηρέαζαν τους κοινωνικοοικονομικούς και πολιτικούς συσχετισμούς.

Με τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα δεν αντιμετωπίστηκαν ολοκληρωτικά οι έντονες φυλετικές και παραταξιακές διαμάχες των αριστοκρατικών οικογενειών, οι οποίες ουσιαστικά εξακολούθουσαν να κυβερνούν την Αθήνα επηρεάζοντας τις φυλές και τα πολιτειακά όργανα. Έτσι, όταν ο Κλεισθένης ανέλαβε την αρχηγία του δημοκρατικού κόμματος (509 π.Χ.), προχώρησε σε νέες ριζοσπαστικές αλλαγές, προκειμένου να περιορίσει την εξουσία των αριστοκρατικών οικογενειών και συγχρόνως να παραχωρήσει περισσότερα δικαιώματα στις δύο κατώτερες κοινωνικές ομάδες των πολιτών. Οι αλλαγές του Κλεισθένη απέβλεπαν στη θεσμικο-κοινωνική αναδιοργάνωση της Αττικής, μέσω της ανασύνθεσης του πολιτικού σώματος, της ρήξης των παλαιών δεσμών και της δημιουργίας νέων μονάδων κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης. Στο πλαίσιο αυτό κατένειμε τους πολίτες σε δέκα φυλές αντί τεσσάρων, διαίρεσε την Αττική σε τριάντα ομάδες δήμων (τριττύες), κατανέμοντας διά κλήρου σε κάθε φυλή μία τριττύ από κάθε γεωγραφική περιοχή, και σε περισσότερους από εκατό δήμους (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XXI, Σακελλαρίου 2004: 107-126). Στους δήμους παραχώρησε τον ρόλο που μέχρι τότε είχαν οι παραδοσιακές φυλές στην πολιτική διαδικασία, καθόσον η απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη πιστοποιούνταν πλέον με την εγγραφή στους καταλόγους του δήμου και όχι της φυλής και ο ορισμός των αντιπροσώπων στη Βουλή των Πεντακοσίων και στην Ηλιαία ήταν αρμοδιότητα των δήμων (Σακελλαρίου 2004: 100-104).

Η πορεία του εκδημοκρατισμού της Αθήνας ολοκληρώθηκε μισό περίπου αιώνα αργότερα με τις οργανωτικές αλλαγές του Εφιάλτη (462/461 π.Χ.) (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XXV, Σακελλαρίου 2004: 100-104) και τις μεταρρυθμίσεις του Περι-

κλή. Ο πρώτος αποδυνάμωσε σχεδόν ολοκληρωτικά τον Άρειο Πάγο² αφαιρώντας του κάθε διοικητική εποπτεία και μεταφέροντας τις καθοριστικές αρμοδιότητές του στα άλλα πολιτειακά όργανα (Εκκλησία του Δήμου, Βουλή των 500 και Ηλιαία) στα οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είχαν πλέον δικαίωμα συμμετοχής όλες οι κοινωνικές ομάδες των πολιτών· ο δεύτερος με μια σειρά ριζοσπαστικών διαρθρωτικών αλλαγών, όπως η παραχώρηση πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων σε όλους τους πολίτες, η επιλογή των αρχόντων με κλήρωση, η καθιέρωση της αμοιβής των μελών της Βουλής των 500 και της Ηλιαίας, η εφαρμογή των αρχών της ισονομίας και ισηγορίας στην Εκκλησία του Δήμου κ.ά., τροποποίησε τους όρους συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία και τις προϋποθέσεις διευθέτησης των πολιτικών αποφάσεων και αντιθέσεων.

Έτσι είχε διαμορφωθεί και σχηματοποιηθεί στις αρχές του δεύτερου μισού του 5ου π.Χ. αιώνα το πλαίσιο μέσα στο οποίο κατά τον επόμενο ενάμισι αιώνα εκφράστηκε η λαϊκή κυριαρχία και υλοποιήθηκε η άμεση δημοκρατία στην Αθήνα. Ακολούθως θα εξετάσουμε αν και κατά πόσον οι προμνημονευθέντες παράγοντες προσδιόρισαν το μέγεθος και την ποιότητα της συμμετοχής των ελεύθερων πολιτών στα πολιτειακά όργανα.

Πρώτος παράγοντας ήταν η φύση και ο ρόλος της αγροτικής και επαγγελματικής απασχόλησης των ελεύθερων πολιτών. Οι ελεύθεροι πολίτες απασχολούνταν κατά κύριο λόγο είτε στους αγρούς είτε στη βιοτεχνία και το εμπόριο ως ιδιοκτήτες εργαστηρίων και καταστημάτων είτε ως εργάτες. Ωστόσο οι πηγές μάς πληροφορούν ότι δεν ήταν ιδιοκτήτες γης όλοι οι ελεύθεροι πολίτες· πολλοί από αυτούς εργάζονταν ως κωπηλά-

---

2. Μέχρι την αποδυνάμωσή του ο Άρειος Πάγος έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη διακυβέρνηση της πόλης. Έργο του ήταν η διαφύλαξη των νόμων και δρούσε παράλληλα ως ανώτατο δικαστήριο. Αντλούσε τη δύναμή του από το γεγονός ότι μπορούσε να επιβάλλει ανεξέλεγκτα και τελεσίδικα σωματικές και χρηματικές ποινές σε οιονδήποτε. Μέλη του εκλέγονταν μόνον ευγενείς και πλούσιοι που είχαν διατελέσει άρχοντες· η δε θητεία τους ήταν ισόβια.

τες στον στόλο ή ακόμα και στα ορυχεία αργύρου του Λαυρίου μαζί με τους δούλους. Στην αγροτική οικονομία απασχολούνταν σε μεγαλύτερο βαθμό οι πολίτες που διέμεναν στην περιφέρεια του άστεως, όπως στο Θριάσιο, στον Μαραθώνα, στα Μεσόγεια, στα Παράλια, στις Αχαρνές, στο Αμαρούσιον κ.λπ., καθόσον οι κάτοικοι των περιοχών αυτών μετά την αναδιανομή της γης κατείχαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Πολλοί πολίτες ωστόσο που διέμεναν στο άστυ κατείχαν μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης στην Αττική: αυτοί ανήκαν στις ευπορότερες κοινωνικές ομάδες, τους πεντακοσιομέδιμους και τους ιππείς.

Τα μέλη αυτών των ομάδων δεν ασχολούνταν με την καλλιέργεια της γης που είχαν στην κατοχή τους —αυτή την είχαν αναθέσει σε φτωχότερους, άκληρους πολίτες και σε δούλους— αλλά με την εκμετάλλευσή της. Οι καλλιέργειες της Αττικής ήταν εποχικές, με κυριότερες τα σιτηρά, την ελιά, τα αμπέλια και τα όσπρια (Andrewes 2003: 30επ.). Η εποχικότητα των καλλιεργειών δεν απαιτούσε μόνιμη και συνεχή απασχόληση των πολιτών. Αν μάλιστα δεχθούμε ότι η σοδειά της ελιάς και των σιτηρών γινόταν κάθε δεύτερο χρόνο (στο ίδιο), προκύπτει ότι ο χρόνος που ανάλωναν οι πολίτες στην αγροτική δραστηριότητα δεν ήταν πολύς. Παρόλα αυτά η γεωργική εργασία ήταν και τότε κοπιαστική και απαιτούσε κατά διαστήματα, όπως αυτά της σποράς, της συγκομιδής και της φροντίδας εν γένει του χωραφιού, πλήρη δέσμευση του γεωργού. Η Αθήνα δεν ήταν αυτάρκης σε αγαθά. Τα προϊόντα που παράγονταν στην Αττική και κυρίως τα σιτηρά δεν ήταν αρκετά για να θρέψουν τον πληθυσμό της και οι πηγές μας πληροφορούν ότι η πόλη εισήγαγε μεγάλες ποσότητες σιτηρών —από την Αίγυπτο, τη Σικελία, τη νότια Ιταλία και τη νότια Ρωσία (Andrewes 2003: 34)— τις οποίες διένειμε στους πολίτες. Οι διανομές γίνονταν στο λιμάνι του Πειραιά, πράγμα που σημαίνει ότι κατά την περίοδο των διανομών πολίτες από όλες τις περιοχές της Αττικής ανάλωναν πολύ χρόνο στο λιμάνι αναμένοντας τη σειρά τους. Σε ό,τι αφορά τέλος τη βιοτεχνία και το εμπόριο οι περισσότερες μονάδες ήταν εγκατεστημένες μέσα στο άστυ και οι εργαζόμενοι σε αυτές απασχολούνταν μόνιμα και όχι εποχικά.

Δεύτερος παράγοντας που μπορούσε επηρεάσει τη συμμετοχή στα πολιτειακά όργανα ήταν το κλίμα και οι καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν τους χειμερινούς μήνες. Το κλίμα της Αττικής είναι ιδιαίτερο ήπιο. Η καλοκαιρία διαρκεί συνήθως από τον Μάιο μέχρι τον Νοέμβριο· οι βροχές κατά τους μήνες αυτούς είναι σπάνιες και παροδικές. Τους φθινοπωρινούς και τους χειμερινούς μήνες σημειώνονται βροχές, σπάνια όμως χιονίζει· και τότε το χιόνι δεν μένει περισσότερο από μία-δύο ημέρες στο έδαφος, με εξαίρεση τα ορεινά. Κρύο και χαμηλές θερμοκρασίες σημειώνονται τους μήνες Δεκέμβριο μέχρι Μάρτιο. Το κλίμα αυτό προτρέπει τους κατοίκους να βγαίνουν, από τον Μάιο μέχρι τον Νοέμβριο, καθημερινά από το σπίτι τους, να συναναστρέφονται με φίλους και γείτονες και να συμμετέχουν σε υπαίθριες κοινωνικές εκδηλώσεις. Τους χειμερινούς μήνες η έξοδος περιορίζεται και η κοινωνικότητα μεταφέρεται στα σπίτια ή σε κλειστούς χώρους.

Δυστυχώς δεν διαθέτουμε πηγές που να μας πληροφορούν για το είδος του κλίματος κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Αν όμως λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η μεταβολή των κλιματικών συνθηκών τους αιώνες για τους οποίους διαθέτουμε στοιχεία δεν είναι ιδιαίτερα σημαντική —με εξαίρεση τον τελευταίο αιώνα που αυτές φαίνεται να έχουν επηρεασθεί από τη βιομηχανική ανάπτυξη και τα πυρηνικά ατυχήματα—, μπορούμε να δεχθούμε ότι κλιματικές συνθήκες της κλασικής περιόδου δεν πρέπει να ήταν πολύ διαφορετικές από τις σημερινές. Συμπεραίνουμε κατά συνέπεια ότι οι κάτοικοι της κλασικής Αθήνας και της Αττικής είχαν τη δυνατότητα να συμμετέχουν σε υπαίθριες εκδηλώσεις κοινωνικότητας κατά το μεγαλύτερο διάστημα του χρόνου, χωρίς να εμποδίζονται από τις καιρικές συνθήκες. Τους δε χειμερινούς μήνες η κοινωνικοπολιτική δραστηριότητα θα πρέπει να περιοριζόταν χωρίς ωστόσο να αναστέλλεται ολοσχερώς.

Τρίτος παράγοντας ήταν η δυνατότητα μετακίνησης των κατοίκων των περιχώρων προς το άστυ και την αγορά. Οι μετακινήσεις κατά την κλασική περίοδο γίνονταν είτε πεζή είτε με άλογα, μουλάρια, γαϊδουράκια και άμαξες. Με άλογα και άμαξες μετακινούνταν οι ευπορότεροι Αθηναίοι, αν και τα άλογα

χρησιμοποιούνταν κυρίως στους πολέμους. Η χρήση ζώων για τις μετακινήσεις προϋποθέτει να υπάρχει η δυνατότητα στάθμευσης και της φροντίδας του ζώου κατά τη διάρκεια της παραμονής του ιδιοκτήτη στην αγορά. Είναι πιθανό περιμετρικά της πόλης να λειτουργούσαν τέτοιοι σταθμοί, αυτό όμως θα πρέπει να συνεπαγόταν κάποιο κόστος για τους ιδιοκτήτες. Για τον λόγο αυτό οι περισσότερες μετακινήσεις των μη εύπορων πολιτών θα πρέπει να γίνονταν πεζή. Ωστόσο, από την παραδοχή αυτή προκύπτει ένα βασικό ερώτημα: πόσο δυνατή ήταν η μετακίνηση των κατοίκων των περιχώρων της Αθήνας που απείχαν από είκοσι μέχρι πενήντα χιλιόμετρα από την αγορά; Αν δεχθούμε ότι ένας πεζός διανύει τέσσερα με έξι χιλιόμετρα την ώρα, τότε οι κάτοικοι του Μαραθώνα και της Βραυρώνας θα χρειαζόταν περισσότερες από οκτώ ώρες και της Ελευσίνας περισσότερες από πέντε για να φθάσουν στην αγορά. Αν συνυπολογίσουμε και τον χρόνο της επιστροφής οδηγούμαστε στο ερώτημα αν τέτοιου είδους μετακινήσεις ήταν εν γένει εφικτές. Και εάν ήταν εφικτές σίγουρα δεν μπορεί να ήταν συχνές, καθόσον θα περιοριζόνταν και από τους προαναφερθέντες παράγοντες της αγροτικής δραστηριότητας και των καιρικών συνθηκών.

Περισσότερο συχνές φαίνεται να ήταν οι μετακινήσεις των μεγαλοϊδιοκτητών και των ευπορότερων πολιτών των περιοχών αυτών που διέθεταν ζώα μεταφοράς και δούλους, οι οποίοι τους αντικαθιστούσαν στους αγρούς και στα εργαστήρια. Επίσης, εύκολα και συχνά θα μπορούσαν να μετακινούνται πεζή οι πολίτες που έμεναν κοντά στην αγορά ή στα κοντινότερα περίχωρα. Αντίθετα, η μετακίνηση των φτωχότερων πολιτών των απομακρυσμένων περιοχών που δεν διέθεταν μέσο μετακίνησης ή που εργάζονταν για το βιοπορισμό τους δεν μπορεί, κατά τα φαινόμενα, να ήταν συχνή.

Τέταρτος παράγοντας ήταν η αντιμισθία για συμμετοχή στα πολιτειακά όργανα, η λεγόμενη μισθοφορά: πρόκειται για την καταβολή από την πόλη ημερήσιας αποζημίωσης στους πολίτες για συμμετοχή τους στα αξιώματα των αρχόντων και στα πολιτειακά όργανα της Βουλής των 500, της Ηλιαίας και της Εκκλησίας του Δήμου. Οι άρχοντες και οι βουλευτές αμείβο-

νταν για όλη τη διάρκεια της θητείας τους, ενώ οι Ηλιαστές και οι συμμετέχοντες στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου κατά συνεδρίαση (Σακελλαρίου 2004: 109). Η αντιμισθία για τα αξιώματα των αρχόντων και για συμμετοχή στη Βουλή των 500 θεσπίστηκε το 458/7 π.Χ., για τη συμμετοχή στα δικαστήρια της Ηλιαίας περί το 454 π.Χ. και για τη συμμετοχή στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου αρκετά αργότερα, με επικρατέστερη την άποψη που υποστηρίζει ότι αυτό συνέβη μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και συγκεκριμένα περί το 404 π.Χ. (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 29.5 και 41.3· Ober 2003: 47, 126). Η μισθοφορά καθιερώθηκε ως κίνητρο για να αποφευχθεί ο αυτοαποκλεισμός των φτωχών πολιτών από την κατάληψη δημόσιων λειτουργημάτων και τη συμμετοχή τους στα πολιτειακά όργανα και απέβλεπε στην αντιστάθμιση της ζημίας που υφίσταντο οι πολίτες όταν απουσίαζαν από την εργασία τους προκειμένου να συμμετέχουν στα όργανα αυτά (Σακελλαρίου 2004: 135επ.).

Πέμπτος παράγοντας ήταν η δουλοκτησία. Ο θεσμός της δουλείας στην αρχαία Ελλάδα είναι γνωστός από τον Όμηρο. Γνώρισε όμως ιδιαίτερη εξάπλωση κατά τη διάρκεια του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, εξαιτίας μιας σειράς παραγόντων, κυριότεροι των οποίων ήταν: η ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου των ελεύθερων πολιτών, η αυξανόμενη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, η επικρατούσα αρνητική αντίληψη για τη χειρωνακτική εργασία, η απουσία μιας ιδεολογίας για την εργασία, η έλλειψη τεχνικών και μέσων που καθιστούσαν την αύξηση της παραγωγικότητας αδύνατη, η επικράτηση της αντίληψης της ανισότητας των ανθρώπων που αποτέλεσε τη συλλογιστική βάση της αρχαιοελληνικής κοσμοθεωρίας και η σχετικά προσιτή τιμή αγοράς των δούλων (Milios 1985: 61επ., Finley 1985, Austin & Vidal-Naquet 1998: 39-41, Μήλιος 2007: 35επ.).

Η δουλοκτησία στην αρχαιότητα ήταν αποδεκτή ως ενδημικός θεσμός και σε μεγάλο βαθμό βασίστηκε στην επικρατούσα αντίληψη της ανισότητας των ανθρώπων. Ως συνέπεια της αντίληψης αυτής, η εργασία των δούλων ήταν για τους αρχαίους

Έλληνες φυσιολογική και αναπόφευκτη προϋπόθεση του πολιτισμένου βίου. Συνεπώς η κατοχή δούλων από τους ελεύθερους πολίτες δεν ήταν πράξη παράνομη (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, I, 1260a-1260b).

Πολλοί νεότεροι και σύγχρονοι ερευνητές εξετάζοντας με σύγχρονα κριτήρια τη δουλεία και παραβλέποντας την αρχαιοελληνική κοσμοθεωρία για την ύπαρξη ελεύθερων και δούλων και τις συνθήκες μέσα στις οποίες αυτή αναπτύχθηκε, επέκριναν σφοδρά την αθηναϊκή δημοκρατία χαρακτηρίζοντάς την 'τυραννία των ελεύθερων πολιτών' (Held 1987: 34-35) και 'ως απάτη, όπου μια μειονότητα αργόσχολων ελεύθερων πολιτών ζούσε από το μόχθο των δούλων' (Jones 1957: 75-76). Άλλοι πάλι, όπως ο K. Marx (1974), υποστήριξαν ότι ο θεσμός της δουλείας συνέβαλε τα μέγιστα στην ανάπτυξη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, επειδή η εργασία των δούλων απελευθέρωνε τους ελεύθερους πολίτες από την παραγωγική διαδικασία και τους έδινε τη δυνατότητα να συμμετέχουν πιο ενεργά στην πολιτική ζωή της πόλης και στα κοινά. Τις ίδιες απόψεις εξέφρασε και ο F. Engels υποστηρίζοντας επιπλέον ότι

χωρίς τη δουλεία δεν θα είχε δημιουργηθεί το ελληνικό κράτος και δεν θα είχαν αναπτυχθεί οι ελληνικές τέχνες και επιστήμες [...] Χωρίς την ύπαρξη του ελληνικού κράτους δεν θα είχε υπάρξει η σύγχρονη Ευρώπη... (Marx & Engels 1962, Bd 20: 168).

Οι απόψεις αυτές θεωρήθηκαν από άλλους σημαντικούς ερευνητές του αρχαιοελληνικού πολιτισμού υπερβολικές και αντικρούστηκαν ως άδικες για τα κλασικά επιτεύγματα της αθηναϊκής δημοκρατίας και του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Οι ερευνητές αυτοί θεωρούν ότι η προσφορά της δουλείας στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι της εποχής είναι υπερτιμημένη, για δύο κυρίως λόγους: πρώτον επειδή η εργασία των δούλων την περίοδο εκείνη ήταν ενδημικός θεσμός, απόλυτα αποδεκτός και φυσιολογικός σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο και δεύτερον επειδή δεν διέθεταν δούλους όλοι οι πολίτες (Finley 1980: 19-21, 1985: 79-111, Starr 1990: 59-68, Meyer 1896: 196).

Οι απόψεις των πρώτων ερευνητών αποδυναμώνονται από δύο λογικές παραδοχές: πρώτον από το γεγονός ότι επικρίνουν με σύγχρονους όρους έναν θεσμό άλλης εποχής κατά την οποία η κατοχή δούλων όχι μόνο δεν θεωρούνταν παράνομη πράξη, αλλά αντίθετα προσέδιδε κύρος. Για να κατανοήσουμε τις αντιλήψεις της εποχής, αρκεί να μνημονεύσουμε τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά*, I, 3, 1), ο οποίος πίστευε ότι ‘ο τέλειος και πλήρης οίκος αποτελείται από ελεύθερους και δούλους’. Η δεύτερη παραδοχή συνίσταται στο ότι δεν έχει αποδειχθεί ότι η πλειοψηφία των ελεύθερων πολιτών στην Αθήνα κατείχε και απασχολούσε δούλους. Αυτό στοιχειοθετείται ευρέως από πολλές διασωθείσες αρχαίες πηγές. Στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα (B 3,3) αναφέρεται ότι πολλοί φτωχοί πολίτες, αγρότες και τεχνίτες, δεν είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν υπηρέτες και δούλους για να τους βοηθούν στις εργασίες τους: ο Ευριπίδης στην *Ηλέκτρα* κάνει λόγο για αυτουργούς (γεωργούς) που καλλιεργούν τα χωράφια μόνοι τους, χωρίς τη βοήθεια δούλων. Την ίδια θέση υποστηρίζει και ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* (1323 a) όπου γράφει χαρακτηριστικά: ‘Οι άποροι πολίτες δεν διαθέτουν δούλους και αναγκάζονται να χρησιμοποιούν στις δουλειές τους τις γυναίκες και τα παιδιά τους’. Ο Αριστοφάνης (*Σφήκες*, στίχος 248) μιλά για φτωχούς δικαστές λαϊκών δικαστηρίων (Ηλιαστές) που χρησιμοποιούσαν τα παιδιά τους για να τους φέγγουν στον δρόμο, γεγονός που προδίδει αδυναμία κατοχής δούλων από τους πτωχούς πολίτες. Τέλος και ο Λυσίας σε έναν από τους λόγους του (XXIV, 6) αναφέρεται σε κάποιον ανάπηρο πολίτη, ο οποίος δηλώνει ότι το επάγγελμά του δεν του αποφέρει τόσα ώστε να μπορέσει να αποκτήσει κάποιον υπηρέτη ικανό να τον αντικαταστήσει στην εργασία του (Garlan 1988: 84-94). Πέρα από όλα αυτά, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται και το γεγονός ότι το ένα τέταρτο περίπου των πολιτών της Αθήνας ήταν μικροϊδιοκτήτες και μικροκαλλιεργητές και ότι κάποιος αριθμός ελεύθερων πολιτών δεν κατείχε καθόλου γη. Οι τελευταίοι εργάζονταν ως εργάτες και τεχνίτες στα χωράφια των μεγαλοκαλλιεργητών και στις βιοτεχνικές μονάδες των ευπορότερων πολιτών, ως εργάτες στα μεταλλεία του Λαυρίου, ως

εργάτες ή τεχνίτες στα δημόσια έργα ή υπηρετούσαν στον στόλο ως κωπηλάτες.

Συμπερασματικά μπορούμε να υποστηρίξουμε πως στην Αθήνα του δεύτερου μισού του 5ου αιώνα ζούσε πράγματι μεγάλος αριθμός δούλων, η εργασία των οποίων συνέβαλε σαφώς στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της πόλης. Οι πολίτες των δύο ευπορότερων κοινωνικών τάξεων, των πεντακοσιομέδιμνων και των ιππέων, που είχαν την οικονομική ευχέρεια να κατέχουν δούλους, επωφελήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από την εργασία τους, διότι η απασχόληση δούλων στα κτήματα και τα εργαστήριά τους τους απελευθέρωνε από την έγνοια του βιοπορισμού και τους έδινε τη δυνατότητα να συμμετέχουν ενεργά στην πολιτική διαδικασία. Σαφέστατα, οι πλουσιότεροι των Αθηναίων είχαν ακόμη μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη από τον θεσμό της δουλείας, καθώς είχαν τη δυνατότητα να αποκτούν μεγάλο αριθμό δούλων και να τους νοικιάζουν σε άλλους ή στο κράτος έναντι αμοιβής. Αντίθετα, δεν μπορεί να υποστηριχθεί το ίδιο για τις δύο φτωχότερες κοινωνικές τάξεις, τους ζευγίτες και τους θήτες, οι οποίοι ήταν κατά κανόνα μικροκαλλιεργητές, μικροβιοτέχνες ή δεν κατείχαν καθόλου γη και εργάζονταν ως εργάτες. Από τη διαπίστωση αυτή μπορεί ενδεχομένως να εξαιρεθεί ένας αδιευκρίνιστος αριθμός ευπορότερων ζευγιτών, που είχε τη δυνατότητα αγοράς και συντήρησης δούλων. Κατά συνέπεια, η εκτίμηση ότι χωρίς τον θεσμό της δουλείας ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός δεν θα είχε αναπτυχθεί είναι υπερεκτιμημένη και υπερβολική.

Τελευταίος παράγοντας για τον προσδιορισμό του μεγέθους και της ποιότητας της συμμετοχής των ελεύθερων πολιτών στα πολιτειακά όργανα είναι το πραγματικό ενδιαφέρον για τα πολιτικά δρώμενα και η διάθεση των πολιτών για συμμετοχή και προσφορά στα κοινά.

Τα αίτια επιτυχίας της αθηναϊκής δημοκρατίας, ως πολιτικού συστήματος μοναδικού για την εποχή του, απασχόλησαν πληθώρα έγκυρων μελετητών ανά τους αιώνες. Κάποιοι υποστήριξαν ότι η επιτυχία αυτή οφειλόταν σε κάποιο εγγενές χαρακτηριστικό των Αθηναίων, το οποίο σε σύγκριση με τους άλλους Έλληνες τους καθιστούσε τους πλέον κατάλληλους για το

πολίτευμα της δημοκρατίας. Ο W.A. Gomme (1951: 24-25), ως σημαντικότερος εκπρόσωπος της άποψης αυτής, υποστήριξε ότι οι Αθηναίοι 'διέθεταν μια σχεδόν μοναδική κλίση προς τη δημοκρατική πολιτική'. Την άποψη αυτή αντικρούει ο J. Ober (2003: 58), ο οποίος διατείνεται ότι η ποιότητα και η σταθερότητα της αθηναϊκής δημοκρατίας είναι αδύνατον να αποδοθούν στην επίδραση οποιασδήποτε εγγενούς κλίσης των Αθηναίων προς το δημοκρατικό πολίτευμα και θεωρεί απίθανη τη γενικευμένη ύπαρξη γενετικής προδιάθεσης και κλίσης προς ένα πολίτευμα σε έναν λαό ή σε μια κοινωνική ομάδα. Για τον Ober (2003: 59) η πραγματική επιτυχία της αθηναϊκής δημοκρατίας προέκυψε από

τη μεσολαβητική και ενοποιητική δύναμη της μεταξύ των πολιτών επικοινωνίας —ιδιαιτέρως των ελίτ και των απλών πολιτών— σε μια γλώσσα της οποίας το λεξιλόγιο συνίσταται από σύμβολα αξιοποιημένα και ανεπτυγμένα στον δημόσιο βίο: στα λαϊκά δικαστήρια, την Εκκλησία του Δήμου, το θέατρο και την αγορά.

Η μεσολαβητική και ενοποιητική αυτή δύναμη υλοποιήθηκε μέσω της επικοινωνιακής διαδικασίας που βασίσθηκε στην ύπαρξη 'μιας ισχυρής και βιώσιμης κοινωνικής βάσης πολιτικής δράσης' και οδήγησε στη συγκρότηση του 'λόγου της αθηναϊκής δημοκρατίας', που αποτέλεσε τον πρωταρχικό παράγοντα ο οποίος κατέστησε εφικτή την άμεση δημοκρατική λήψη αποφάσεων (στο ίδιο). Τα επιχειρήματα του J. Ober φαίνονται πειστικά, ιδιαίτερα αν αναλογισθεί κανείς ότι δεν έχει αποδειχθεί η ύπαρξη στη δημοκρατική Αθήνα μιας περιεκτικής και συνεκτικής —ατομικής ή συλλογικής— πολιτικής ιδεολογίας ως δομικού, σταθερού και ενοποιημένου συνόλου πολιτικών πεποιθήσεων, αξιών, συναισθημάτων και στάσεων που να καθόριζε την κοινωνικοπολιτική συμπεριφορά των πολιτών.

Το γεγονός ότι, παρά την έλλειψη οποιασδήποτε πολιτικής ιδεολογίας και την απίθανη ύπαρξη στοιχείων του δημοκρατικού πολιτεύματος στον γονιδιακό κώδικα των Αθηναίων, η άμεση δημοκρατία λειτούργησε στην Αθήνα για περισσότερο από

ενάμισι αιώνα μας οδηγεί στην αποδοχή της υπόθεσης ότι το πραγματικό ενδιαφέρον της πλειοψηφίας των ελεύθερων πολιτών για τα πολιτικά δρώμενα και για συμμετοχή και προσφορά στα κοινά ήταν υπαρκτό και έντονο.

Οι λόγοι που μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε κάτι τέτοιο είναι, πρώτον, η γενική παραδοχή ότι το δημοκρατικό πολίτευμα λειτούργησε ικανοποιητικά, από το διάστημα μετά τους περσικούς πολέμους μέχρι την κατάλυσή του, με εξαίρεση τα διαστήματα των πολέμων. Χωρίς την ύπαρξη ενός αξιακού, αυτοπεριοριστικού συστήματος επάνω στο οποίο θα μπορούσε να βασισθεί η μακρόχρονη και, κατά τα φαινόμενα, αποτελεσματική διακυβέρνηση της Αθήνας, η λειτουργία της άμεσης δημοκρατίας θα ήταν ανέφικτη. Δεύτερος λόγος είναι η γενικά αποδεκτή, τόσο από τους αρχαίους συγγραφείς όσο και από τους σύγχρονους ερευνητές, θέση ότι η συμμετοχή των Αθηναίων στην πολιτική δραστηριότητα ήταν τρόπος ζωής. 'Η πολιτική ήταν μια δευτερογενής αρμοδιότητα που απέβλεπε σε μη πολιτικούς στόχους', υποστήριξε ο M. Finley (1996α: 110). Οι πολίτες που συμμετείχαν στα πολιτειακά όργανα 'δεν διαχώριζαν τα πρόσωπα από τα ζητήματα' και πίστευαν ότι τα ζητήματα τους αφορούσαν τόσο ώστε να καθιστούν τη συμμετοχή τους απαραίτητη (στο ίδιο). Ο Ch. Meier (2007: 251) αποδίδει το κίνητρο της μαζικής συμμετοχής στην πολιτική ζωή 'στον σταθερό πυρήνα μιας πολιτικής δυναμικής... και στην πολιτική ταυτότητα... που ήταν σύνθεση διαφόρων κινήτρων και παραγόντων'. Για πολλούς πολίτες, κατά τον ίδιο,

η αφοσίωση στην πολιτική πρέπει να αποδείχθηκε τόσο καθηλωτική και ψυχολογικά αποδοτική, ώστε η πολιτική έγινε γι' αυτούς τρόπος ζωής... [Οι αθηναίοι πολίτες] ανακάλυψαν την ταυτότητά τους στην πολιτική και βρήκαν την αυτο-ολοκλήρωση στην πολιτική δράση (στο ίδιο).

Η αρχαία ελληνική πόλη ήταν πάνω από όλα μια πολιτική κοινωνία, ένας πολιτικός οργανισμός. Το πολιτικό στοιχείο υπερίσχυε των υπολοίπων, καθώς η ενασχόληση με την πολιτική

ήταν αφενός καθημερινή δραστηριότητα, αφετέρου υπόθεση όλων των ελεύθερων πολιτών (Μήλιος 2007: 48επ.). Σύμφωνα με τη θεώρηση των αρχαίων, ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ‘ζώον πολιτικόν’, προορισμένο να ζει σε μια πολιτική κοινωνία (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253 a). Ως πολιτικό ζώο ο πολίτης ολοκληρώνεται μέσα στην πόλη και γι’ αυτό η πόλη έχει προτεραιότητα έναντι αυτού. Ο πολίτης πρότασε το συμφέρον της πόλης έναντι του δικού του συμφέροντος, διότι η ελεύθερη και αυτόνομη ύπαρξή του ήταν άμεσα συνδεδεμένη με αυτήν της πόλης. Η πόλη ήταν ένα λειτουργικό σύστημα αξιών με ιδιαίτερα ανεπτυγμένο το αίσθημα της συλλογικής συνείδησης (Μήλιος 2007: 48επ.). Το ενδιαφέρον για συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία και στα κοινά στηρίχθηκε στην ταύτιση πόλης και πολιτών και κυβερνώντων και κυβερνωμένων και λειτούργησε ως καθοδηγητική ιδέα για την αθηναϊκή δημοκρατία. Κατά τον Αριστοτέλη, η σχέση αυτή ήταν ολοκληρωτική και περιόριζε ακόμα και την προσωπική ζωή των πολιτών, η οποία εξελισσόταν δημοσίως στην Αγορά, στα πολιτειακά όργανα και στις δημόσιες τελετές. ‘Άνδρες γαρ πόλις’ έγραψε στον *Επιτάφιο* ο Θουκυδίδης, επιβεβαιώνοντας τα προλεχθέντα.

Τρίτον, ακόμα και αν θεωρήσουμε ότι το πραγματικό ενδιαφέρον των Αθηναίων πολιτών για συμμετοχή στα πολιτικά δρώμενα ήταν μειωμένο, για λόγους που σχετίζονται με την αγωνία των πολλών για βιοπορισμό και επιβίωση, με τις δυσκολίες μετακίνησης από την περιφέρεια στο άστυ και γενικότερα με την έλλειψη χρόνου για ενασχόληση με τα κοινά, τα δεδομένα μας διαψεύδουν. Πιο συγκεκριμένα: στη Βουλή των 500 εκλέγονταν με κλήρο 500 πολίτες κάθε χρόνο (πενήντα από κάθε φυλή), για θητεία ενός έτους, η οποία μπορούσε να επαναληφθεί μία ακόμη φορά στη ζωή τους, όχι όμως συνεχόμενη. Οι βουλευτές έπρεπε να είναι άνω των τριάντα ετών και οι συνεδριάσεις της Βουλής ήταν καθημερινές. Τα δικαστήρια της Ηλιαίας συγκροτούνταν από έξι χιλιάδες δικαστές, οι οποίοι εκλέγονταν με κλήρο, 600 από κάθε φυλή, από το σύνολο των πολιτών που είχαν συμπληρώσει το τριακοστό έτος της ηλικίας τους. Η θητεία των δικαστών ήταν επίσης ετήσια. Η Ηλιαία

ήταν διαρθρωμένη σε αυτοτελή τμήματα των 600 δικαστών, από τους οποίους οι 501 ήταν τακτικοί και οι υπόλοιποι αναπληρωματικοί. Παρότι συνερχόταν σπανίως σε ολομέλεια για να εκδικάσει μια υπόθεση, εκτός και αν αυτή ήταν ιδιαίτερα σοβαρή, τα περισσότερα αυτοτελή τμήματα της Ηλιαίας συνέρχονταν καθημερινά· πολλές φορές μάλιστα συνέρχονταν την ίδια ημέρα δύο ή περισσότερα τμήματα για να εκδικάσουν την ίδια υπόθεση. Στα δημόσια αξιώματα της Αθήνας εκλέγονταν με κλήρο πολίτες που είχαν συμπληρώσει το τριακοστό έτος της ηλικίας τους, για θητεία επίσης ενός έτους. Εκτός από τους εννέα άρχοντες, δεκάδες άλλοι δημόσιοι αξιωματούχοι (ταμίες, λογιστές, επόπτες του εμπορίου, αποδέκτες, αστυνόμοι κ.ά.), έπρεπε να βρίσκονται καθημερινά στην Αγορά.

Με βάση τα παραπάνω και το γεγονός ότι λίγο πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου ο αριθμός των ελεύθερων πολιτών που κατείχαν πολιτικά δικαιώματα υπολογίζεται σε 35.000 με 40.000 (Μήλιος 2007: 31επ.), μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι μέσα σε μια πενταετία το σύνολο των ελεύθερων πολιτών κατέλαβε τουλάχιστον μία φορά ένα από τα αξιώματα του βουλευτή, του ηλιαστή ή κάποιου άρχοντα ή αξιωματούχου. Τέλος, στην Εκκλησία του Δήμου συμμετείχαν όλοι οι πολίτες που είχαν συμπληρώσει το 20^ο έτος. Η συμμετοχή δεν ήταν υποχρεωτική. Η Εκκλησία του Δήμου συνερχόταν 40 περίπου φορές τον χρόνο και οι συνεδριάσεις της διαρκούσαν μία ημέρα. Τόπος συνεδριάσεων ήταν η Πνύκα, η οποία είχε χωρητικότητα έξι περίπου χιλιάδων ατόμων.

Από τα προαναφερθέντα μπορούμε να υποστηρίξουμε εν είδει συμπεράσματος τα εξής: οι παράγοντες που εξετάστηκαν είχαν ουσιαστική επιρροή στο μέγεθος και την ποιότητα της συμμετοχής των πολιτών στην πολιτική δραστηριότητα της Αθήνας συνδυαστικά και όχι μεμονωμένα. Η επίδρασή τους όμως ήταν ανισομερής: επηρέασαν δηλαδή διαφορετικά τη συμμετοχή στα αξιώματα των αρχόντων, στη Βουλή των 500 και στην Ηλιαία και διαφορετικά τη συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου, λόγω της φύσης της λειτουργίας των οργάνων αυτών.

Ειδικότερα η θητεία των αρχόντων, των βουλευτών και των δικαστών της Ηλιαίας ήταν ετήσια και προϋπέθετε καθημερινή παρουσία και απασχόληση. Η Βουλή και η Ηλιαία συνέρχονταν περί τις 260 ημέρες τον χρόνο, όλες δηλαδή τις εργάσιμες ημέρες —κατά τις αργίες που ήταν διάσπαρτα κατανεμημένες μέσα στον χρόνο δεν πραγματοποιούνταν συνεδριάσεις. Το ίδιο πρόγραμμα θα πρέπει να ακολουθούσε και η απασχόληση των αρχόντων. Επομένως οι άρχοντες και οι βουλευτές από τη στιγμή που είχαν επιλεγεί με κλήρωση από τον δήμο καταγωγής τους, ανεξάρτητα από τόπο διαμονής και επάγγελμα, ήταν υποχρεωμένοι να ασκούν τα καθήκοντά τους όλες τις εργάσιμες ημέρες του χρόνου. Το ίδιο ίσχυε, μέχρι ενός βαθμού, και για τους έξι χιλιάδες δικαστές της Ηλιαίας, καθότι η συγκρότηση των δικαστηρίων και ο ορισμός των δικαστών λάμβανε χώρα καθημερινά, με κλήρωση το πρωί πριν από την έναρξη των συνεδριάσεων. Το γεγονός αυτό καθιστούσε απαραίτητη την παρουσία του συνόλου των έξι χιλιάδων δικαστών στην Αγορά, τουλάχιστον μέχρι την ολοκλήρωση της διαδικασίας της κλήρωσης και τη συγκρότηση των δικαστηρίων. Στη συνέχεια, όσοι δεν κληρώνονταν ήταν ελεύθεροι να αποχωρήσουν.

Η υποψηφιότητα για οιοδήποτε από τα αξιώματα δεν επιβαλλόταν από κάποιου είδους νομική δέσμευση. Ωστόσο, εάν λάβουμε υπόψη τα θεσμικά ισχύοντα, θα διαπιστώσουμε ότι οι πολίτες δεν είχαν πολλά περιθώρια άρνησης· σε κάποια στιγμή της ζωής τους σχεδόν όλοι θα καταλάμβαναν, κατά πάσα πιθανότητα, κάποιο από τα προαναφερθέντα αξιώματα. Αυτό ήταν αναπόφευκτο αποτέλεσμα της εφαρμογής του κυκλικού και εκ περιτροπής συστήματος κατάληψης των αξιωμάτων και της επιλογής των υποψηφίων με κλήρωση, καθώς επίσης και των υφιστάμενων περιορισμών που όριζαν ότι το αξίωμα του άρχοντα μπορούσε κάποιος να το καταλάβει μία μόνο φορά στη ζωή του και στο αξίωμα του βουλευτή μπορούσε να εκλεγεί μόνο δύο φορές, για ετήσιες θητείες, οι οποίες όμως δεν ήταν συνεχόμενες· περιορισμοί για το αξίωμα του Ηλιαστή δεν μας είναι γνωστοί.

Εάν αυτά ίσχυαν για τους άρχοντες, τους βουλευτές και τους δικαστές, απομένει να διαπιστώσουμε την επιρροή που είχαν

οι εξετασθέντες παράγοντες στο μέγεθος της συμμετοχής στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου. Γνωρίζουμε ότι σε αυτή συμμετείχαν όλοι οι άνω των είκοσι ετών πολίτες που είχαν πολιτικά δικαιώματα, ότι συνερχόταν γύρω στις σαράντα φορές τον χρόνο, δηλαδή κάθε εννέα περίπου ημέρες, ότι οι συνεδριάσεις της διαρκούσαν μία ημέρα και ότι η προσέλευση σε αυτές δεν ήταν υποχρεωτική.

Βάσει αυτών μπορούμε να υποστηρίξουμε τα ακόλουθα: η φύση και ο ρόλος της απασχόλησης των πολιτών στην αγροτική οικονομία μάλλον δεν αποτελούσε ουσιαστικό εμπόδιο για τη συμμετοχή τους στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου. Η εποχικότητα των καλλιεργειών της Αττικής απαιτούσε ενεργή δέσμευση μόνο για μικρά και συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα του έτους. Πρόβλημα συμμετοχής ίσως να είχαν οι πολίτες που εργάζονταν ως μισθωτοί στα κτήματα άλλων. Οι βιοτέχνες και οι έμποροι, από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να δυσκολεύονταν καθώς οι βιοτεχνικές και εμπορικές επιχειρήσεις έδρευαν εντός της πόλης. Αντίθετα, δυσκολίες συμμετοχής ενδέχεται να αντιμετώπιζαν οι εργάτες και οι υπάλληλοι των εμπορικών επιχειρήσεων, που εργάζονταν για λόγους βιοποριστικούς. Παρόμοια δυσκολία αντιμετώπιζαν προφανώς και όσοι υπηρετούσαν ως κωπηλάτες στον στόλο, ιδιαίτερα όταν αυτός δεν ήταν σταθμευμένος στα αγκυροβόλια του Πειραιά. Το γεγονός πάντως ότι οι συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου δεν ήταν πολύ συχνές και η διάρκειά τους ήταν ημερήσια, αφήνει περιθώρια να υποστηρίξουμε ότι τα προαναφερθέντα εμπόδια μπορεί να επηρέαζαν το μέγεθος της συμμετοχής των πολιτών στις συνεδριάσεις της, η επιρροή όμως αυτή δεν μπορεί να ήταν καθοριστική. Με την ίδια συλλογιστική θα πρέπει να δεχθούμε επίσης ότι οι κάτοικοι των απομακρυσμένων δήμων δεν θα συμμετείχαν σε όλες τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου, θα συμμετείχαν όμως σίγουρα σε εκείνες η ημερήσια διάταξη των οποίων περιλάμβανε θέματα κρίσιμα για την τύχη της πόλης.

Οι επικρατούσες καιρικές συνθήκες δεν πρέπει να εμπόδιζαν τους πολίτες να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου, διότι στο μεγαλύτερο διάστημα του χρόνου ήταν

ευνοϊκές για την πραγματοποίηση υπαίθριων εκδηλώσεων. Δεν είναι παράλογο να θεωρήσουμε ότι ο αριθμός των πολιτών που συμμετείχε στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου κατά τους χειμερινούς μήνες θα ήταν μικρότερος από αυτόν των υπόλοιπων μηνών.

Οι δυσκολίες μετακίνησης από τους απομακρυσμένους δήμους προς το άστυ, που μεταφράζονταν σε πολύωρες πορείες, αποτελούσαν ουσιαστικό εμπόδιο για τη συμμετοχή των πολιτών στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου. Οι ευπορότεροι πολίτες των περιοχών αυτών είχαν μεγαλύτερη ευχέρεια και δυνατότητα συμμετοχής, είτε επειδή διέθεταν μέσο μετακίνησης είτε επειδή διέθεταν δούλους που τους αντικαθιστούσαν στους αγρούς και στα εργαστήρια. Αντίθετα, η δυνατότητα συμμετοχής των μικροκαλλιεργητών και των φτωχότερων πολιτών, όσων εργάζονταν για το βιοπορισμό τους στους αγρούς και τα εργαστήρια άλλων, ήταν ενδεχομένως περιορισμένη, είτε λόγω έλλειψης μέσου μετακίνησης είτε λόγω αδυναμίας αναπλήρωσής τους στους αγρούς και στα εργαστήρια. Αυτοί θα συμμετείχαν κατά πάσα πιθανότητα στην Εκκλησία του Δήμου μόνο όταν επρόκειτο να συζητηθούν θέματα ιδιαίτερα σημαντικού ενδιαφέροντος και να ληφθούν καθοριστικές για την τύχη της πόλης αποφάσεις.

Η μισθοφορά για συμμετοχή στα αξιώματα των αρχόντων, στη Βουλή και στην Ηλιαία πρέπει να αποτέλεσε παράγοντα που επηρέασε θετικά μέχρι κάποιου σημείου τη συμμετοχή των πολιτών στα όργανα αυτά, διότι λειτούργησε ως κίνητρο κατά του αυτοαποκλεισμού των φτωχών κυρίως πολιτών από την κατάληψη αξιωμάτων —λειτούργησε σε κάποιο βαθμό ως αντισταθμιστικό όφελος για τη ζημία που υφίσταντο από την απουσία τους από την εργασία. Η μισθοφορά για συμμετοχή στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου καθιερώθηκε στο τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα (404 π.Χ.) οπότε η επίδρασή της μπορεί να αξιολογηθεί μόνον για τον επόμενο αιώνα.

Η δουλοκτησία συνέβαλε μέχρι ενός σημείου στο μέγεθος της συμμετοχής των πολιτών στην Εκκλησία του Δήμου. Η συμβολή της όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί καθοριστική. Και αυτό

επειδή, όπως καταδείχθηκε παραπάνω, η πλειοψηφία των πολιτών δεν κατείχε και δεν απασχολούσε δούλους, επειδή το ένα τέταρτο περίπου των πολιτών ήταν μικροϊδιοκτήτες και μικροκαλλιεργητές γης, οι οποίοι καλλιεργούσαν μόνοι τους αγρούς, και τέλος επειδή ένας απροσδιόριστος αριθμός πολιτών δεν κατείχε γη και εργαζόταν για το βιοπορισμό του. Πάντως δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι από τη δουλοκτησία επωφελήθηκαν σε μεγάλο βαθμό οι πολίτες των δύο ευπορότερων κοινωνικών τάξεων, των πεντακοσιομεδίμων και των ιππέων, και ίσως ένα ποσοστό από τους ευπορότερους ζευγίτες.

Τέλος, το πραγματικό ενδιαφέρον των αθηναίων πολιτών για τα πολιτικά δρώμενα και η διάθεσή τους για συμμετοχή και προσφορά στα κοινά ήταν και υπαρκτά και έντονα. Το ενδιαφέρον αυτό υπήρξε απόρροια μιας πολιτικής και πολιτειολογικής φιλοσοφίας, η οποία βασίσθηκε σε έναν λειτουργικό αξιακό κώδικα κεντρικοί πυλώνες του οποίου ήταν το αίσθημα της συλλογικής συνείδησης και δράσης και η σύνδεση, σε βαθμό ταύτισης, της ατομικής ελεύθερης και αυτόνομης ύπαρξης με την ελεύθερη και αυτόνομη ύπαρξη της πόλης. Η σύνδεση αυτή οδήγησε στην απόλυτη ταύτιση των συμφερόντων της πόλης και των πολιτών και κατ' επέκταση των κυβερνώντων και των κυβερνωμένων και λειτούργησε ως καθοδηγητικό πρότυπο για την αθηναϊκή δημοκρατία του δεύτερου ημίσεως του 5ου π.Χ. αιώνα. Ως πολιτικό ζώο, ο πολίτης ένιωθε ότι μέσα στην πόλη ολοκληρωνόταν ως άτομο και για τον λόγο αυτόν έδινε προτεραιότητα στα τεκταινόμενα της δημόσιας ζωής έναντι αυτών της ιδιωτικής. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η σχέση αυτή ήταν ολοκληρωτική και περιόριζε ακόμα και την προσωπική ζωή των πολιτών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Andrewes, A. (2003). *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, μτφρ. Α. Παναγόπουλος. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Αριστοτέλης (1980). *Αθηναίων Πολιτεία*, μτφρ. Γ. Κοτζιούλας. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Αριστοτέλης (1980). *Πολιτικά*, μτφρ. Π. Λεκατσάς. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Αριστοφάνης (1980). *Σφήκες*, μτφρ. Ν. Φίλιππας. Αθήνα: εκδ. Πάπυρος.
- Austin, M. & Vidal-Naquet, P. (1998). *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Τ. Κουκουλιός. Αθήνα: Δαίδαλος.
- Bleicken, J. (1995). *Die athenische Demokratie*. Paterborn: UTB.
- Ehrenberg, V. (1965). *Der Staat der Griechen*. Zürich/Stuttgart: Artemis Verlag.
- Ehrenberg, V. (1965). *Polis und Imperium*. Zürich/Stuttgart: Artemis Verlag.
- Finley, I.M. (1977). *Die Antike Wirtschaft*. München: DTV.
- Finley, I.M. (1980). *Antike und moderne Demokratie*. Stuttgart: P. Reclam.
- Finley, I.M. (1985). *Die Sklaverei in der Antike*. Frankfurt/M: Fischer Verlag.
- Finley, I.M. (1996α). *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*. μτφρ. Σ. Βουτσάκη. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Finley, I.M. (1996β). *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*. μτφρ. Α. Παναγόπουλος. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Θουκυδίδης (1980). *Ιστορία*, μτφρ. Π. Ξιφαράς. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Garlan, Y. (1988). *Η δουλεία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Α. Χατζηδάκης. Αθήνα: Gutenberg.
- Gomme, W.A. (1933). *The population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* Oxford: Blackwell.
- Gomme, W.A. (1951). 'The Working of the Athenian Democracy', *History*, 36.
- Hansen, H. M. (1978). 'Demos, Ecclesia and Dikasterion in Classical Athens', *Greek, Roman & Byzantine Studies*, 19, 2: 127-146.
- Hansen, H.M. (1981). 'The Athenian Heliiaia from Solon to Aristotle', *Classica et Mediaevalia*, 33: 9-47.

- Hansen, H.M. (επιμ.) (1993). *The Ancient Greek City-State*. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- Hansen, H.M. (1998). *Polis and City-State: An Ancient Concept and its Modern Equivalent*. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- Hignet, G. (1952). *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C.* Oxford: Clarendon Press.
- Held, D. (επιμ.) (1995). *Μοντέλα Δημοκρατίας*. μτφρ. Μ. Τζιαντζή. Αθήνα: Στάχυ.
- Jones, H.M.A. (1957). *Athenian Democracy*. Oxford: Blackwell.
- Καστοριάδης, Κ. (1995). *Χώροι του ανθρώπου*, μτφρ. Ζ. Σιαρίκας. Αθήνα: Ύψιλον.
- Λυσίας (1980). XXIV, μτφρ. Γ. Κοτζιούλας. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Marx, K. (1974). *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*. Berlin: Dietz.
- Marx, K. & Engels, F. (1962). *Die deutsche Ideologie*. Band 20. Berlin: Dietz.
- Meier, Ch. (1980). *Die Entstehung des Politischen bei den Griechen*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Meier, Ch. (2007). *Η ελληνική καταγωγή της πολιτικής*, μτφρ. Ν. Στεφάνου. Αθήνα: Χιωτέλης.
- Milios, A. (1985). *Die Beteiligung der Buerger an der oeffentlichen Verwaltung Athens zur Zeit des Perikles*. Frankfurt/M: Peter Lang.
- Μήλιος, Α. (2007). *Πόλις και πολίτης στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Σταμούλης.
- Mossé, C. (1996). *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ι. Παπακωνσταντίνου. Αθήνα: Σαββάλας.
- Mossé, C. (2003). *Πολιτική και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Κ. Μπούρας. Αθήνα: Σαββάλας.
- Mossé, C. (2008). *Οι θεσμοί στην κλασική Ελλάδα*, μτφρ. Κ. Μπούρας. Αθήνα: Σαββάλας.
- Ξενοφών (1980). *Απομνημονεύματα*, μτφρ. Κ. Βάρναλης. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Ober, J. (2004). *Μάξες και ελίτ στη δημοκρατική Αθήνα*, μτφρ. Β. Σερέτη. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Πλούταρχος (1980). *Περικλής*, μτφρ. Θ. Παπακωνσταντίνου. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Σακελλαρίου, Μ. (1999). *Πόλις. Ένας τύπος αρχαίου ελληνικού κράτους*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

- Σακελλαρίου, Μ. (2004). *Η αθηναϊκή δημοκρατία*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Sinclair, K. R. (1997). *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, μτφρ. Ελ. Ταμβάκη. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Welwei, K.-W. (1984). *Die griechische Polis*. Stuttgart: Kohlhammer.

ABSTRACT

Andreas Milios

The Theoretical and Actual Participation
of Citizens in the Political Bodies of Athens
in the Second Half of the 5th Century B.C.

The Athenian Democracy of the second half of the fifth century B.C. is without doubt the most important issue of the Greek classic period, which has over the years constituted the object of research for many scholars and researchers worldwide. It concerns the most exemplary and simultaneously the most functional democracy form, the core on which modern democracies are predicated. Modern democracies borrowed many ideas from the cellular structure of this democracy form, but they could not really approach its function. The main purpose of this paper is to explore and examine the real relationship between the theoretic possible participation of free citizens in the Athenian system of government and their actual and true one. Methodologically, the aiming purpose is achieved by detecting and analyzing the factors which definitely affected the abovementioned participation. The critical systematization of these factors and the viewpoint of examination is the main contribution of this paper to the ongoing scientific dialogue. In order to better comprehend the said relationship, the evolution of direct Athenian democracy, its functional framework and the sovereignty of its free citizens will be analyzed at first.